

I.

SZAVAINK, NEVEINK SZÜLETÉSE

Kis forrásból eredő folyó a nyelvünk, táltosok és hittérítők, a Don mellől jött harcos fejedelmek és furulyázó pásztornépek szavaiból keletkezett. Szerelmes költők és névtelen történetírók tollán és lantján át jöttek az új magyar szavak, mint korai ősszel elszállnak a virágok pelyhei a hegytetőről, elgurul az őserdei makk, útra kél a pókháló. Az első költők leszedgették a süvegjük mellől a pókhálót, és szép magyar szavakat szőttek a puszták felett lebegő virágpelyhekből. A névtelen jegyzők a tölgyfák lehullott gyümölcsét szedgették össze.

Fegyverkovácsok munkája közben, harci ménék legeltetése alatt, a holdfénynél éneklő pogány asszonyok dalolásából született a magyar nyelv.

Krúdy Gyula: *Felhők* (részlet)
Magyarország, 1915. okt. 3.

CSENDES NYELVÚJÍTÁS

Nyelvünk, amint ezt ma már a nem szakmabeliek is mindnyájan tudják, szakadatlanul változik. Amióta már hivatalosan is az Európai Unió tagjai vagyunk, bizonyára még az eddiginél is szédítőbb sebességgel, bár ezt tudományosan igazolni még nemigen lehet. Mivel a forgószelegyorsasággal elterjedt új szavak közt mind több idegen is felbukkan, sőt akár néhány hónap alatt polgárjogot nyer, sokan már egy új nyelvújítás szükségességéről beszélnek.

Ezzel a nézettel voltaképpen magam is egyetértek, de korántsem olyan széles sodrású, egész nyelvhasználatunkra kiterjedő mozgalmat szorgalmazva, amilyen a 19. század eleji, Kazinczy nevével fémjelzett nyelvújító mozgalom volt, hanem a tudományágak, szakmák erre fogékony, jeles képviselőit biztatva saját szakterületük nyelvhasználatának, szókincsének megmagyarítására s ilyen módon való korszerűsítésére. Erre valóban nagy szükség van, mivel – ahogy ezt *Magyarság* című röpiratában Bessenyei György, a felvilágosodás egyik vezéralakja megfogalmazta – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”. Tudósainkat elismerés illeti, amiért nemzetközi fórumokon is helytállnak gigantikus méretű konferenciák előadóiaként, sőt szervezőiként, továbbá értékes tanulmányokkal, monográfiákkal gazdagítják a nemzetközi tudományos szakirodalmat, de arra mindig törekedniük kell, s azért mindenkor tenniük is kell, hogy a szóban forgó tudományt anyanyelven is lehessen művelni. Ha ezt nem teszi meg, akkor megvan a veszélye annak, hogy a magyar nyelv, bármily gazdag, kifejező és csodálatos is, bizonyos tekintetben veszít jelentőségéből, perifériára szorul.

Most azonban nem erről szólok, hanem – mint aki mindenben igyekszik a jót, az értékeset, az elismerésre méltót is megtalálni – azt próbálom meg igazolni legalább néhány példa erejéig, hogy valamiféle ösztönös nyelvújítás ma is megfigyelhető nyelvhasználatunkban. Nem feltétlenül idegen szavak megmagyarosodására gondolok, hanem arra, hogy újra meg

újra felbukkannak s rövid idő alatt el is terjednek olyan új vagy jelentésükben megújított szavak, amelyek nem valamiféle központi, „felülről jövő” kezdeményezésre, hanem csendesen, ahogy a sportnyelvből eredő kifejezéssel mondják, *fű alatt* gyökereztek vagy gyökereznek bele éppen ezekben az években nyelvhasználatunkba, mindennapi beszédünkbe. Olvasóimnak felidézek néhányat e csendes nyelvújítás példái közül!

Kezdem a *celeb*bel. Még egy évtizede sincs, hogy felbukkant nyelvünkben, s már a fél ország ismeri, használja. Eredetét tekintve nem magyar ugyan, hanem angol, de ott sem őshonos, hiszen a latinból került oda. Teljesebb változata a hírességekre utaló *celebrity*, amelynek latin megfelelője, a *celebritás* nálunk is élt egészen a legutóbbi időkig. A *celeb* kétségtelenül angol mintára terjedt el, de mivel nálunk ugyanúgy divat a szórövidítés, mint az angolban – pl. ott *laboratory* > *lab*, nálunk *laboratórium* > *labor* –, még úgy is felfoghatjuk, hogy a *celeb* nem is az angol *celebrity*, hanem a latin *celebritás* rövidült alakja. Hangzása alapján pedig akár magyar szónak is tekinthető. Ha az *öleb* magyar, akkor a *celeb* is az.

Szintén alig néhány éves *elérhetőség* szavunk. A 2003-ban megjelent *Magyar értelmező kéziszótárban*, amely pedig nagyon alapos, gondos munka, még nyoma sincs, ma pedig már mindenki ismeri, akinek munkájához hozzátartozik a más személyekkel vagy intézményekkel való kapcsolattartás. Két-három éve még többen elmarasztalólag említették, kétségtelenül meglevő bizonyos fokú nehézkessége miatt, de azóta is egyre terjed, s nem csoda, hiszen ha valaki azokat az adatait adja meg, amelyek segítségével levélben, telefonon, fax útján, e-mailen vagy bármilyen más úton el lehet érni, ezeket a leggyyszerűbben így jelölheti meg: *elérhetőségeim*.

Ugyancsak új a volt barátnőt, feleséget, illetve barátot, férjet, élettársat jelentő *ex* is. Nem azt mondom, hogy ez az *ex* semmilyen formában nem szerepel 2003-as értelmező szótárunkban. Benne van, de egy pohár szeszes ital felhajtására vonatkozó felszólításként, valamint 'korábbi, egykori' értelemben, de ilyenkor összetétel előtagjaként, mégpedig az *exkirály* és az *ex*

világ bajnok szóban. Csakhogy az utóbbi néhány évben jócskán megszaporodott az *ex*- előtagú s valamilyen korábbi ismert embert, személyiséget jelentő összetételek listája! A legújabb szógyűjteményekben, továbbá újságokban, főleg bulvárlapokban már olyan elnevezésekkel is rendre találkozunk, mint *exbarátnő*, *exelnök*, *exfeleség*, *exférj*, *exkormányfő*, *exminiszter*, s még sorolhatnám. Az igazi újdonság pedig, amelyre már e bekezdés elején utaltam, az, hogy az *ex* immár önmagában is jelenthet bizonyos személyt. De nem ám bárkit a felsoroltak közül! Csakis azt, illetve olyat, akit a szó használójához egykori személyes, érzelmi kapcsolat, élettársi, házastársi kötelék fűz. Egy bulvárlap valamelyik közelmúltbeli számában például éppen egy, a celebek valamelyik csoportjának hazaérkezéséről tudósító írásban ezt olvastam: „A két fia mellett az *exe* is kiment D. G. elé”.

Félreértés ne essék, nem bírálni akarom sem ezt a szót, sem a többi idézett vagy nem is idézett, de ide tartozó, szintén új elterjedésű szót, hanem inkább örömmel megmutatni, hogy a szókincsünkben bármiféle beavatkozás nélkül is milyen érdekes és egészében véve mindenképpen hasznos változások mennek végbe az általam emlegetett „csendes nyelvújítás” formájában. Továbbá tudatosítani, hogy valamely, a lapokban hol itt, hol ott felbukkanó hírességnek lehet *exe*, és lehet nekünk is, bármelyikünknek, ám – hogy a példa kedvéért két ismert Ferencet vegyek tollamra – Mádl Ferenc és, mondjuk, Gyurcsány Ferenc a nyelvben kialakult rendhez igazodva legfőljebb *exelnökünk*, illetve *exminiszterelnökünk* lehet, de semmiképpen sem az *exünk*.

RABOSÍT ÉS TÁRSAI

Remélem, olvasóimnak – írásom címét látván – nem az jut legelőször eszükbe, hogy nocsak, a nyelvész ezúttal a bűnüldözés, sőt ezzel együtt akár a bűnözés szakszavait igyekszik megmagyarázni nekünk, hogy jobban eligazodjunk közöttük. Voltaképpen az sem ártana, ha csakugyan ezt tenném, hiszen ha belelapozunk egyik-másik bulvárlapunkba, vagy rákattintunk valamelyik horrorhíradóra, azt láthatjuk-tapasztalhatjuk, hogy egymást érik a szörnyűségek szóban, írásban és képben egyaránt. Bár a tévécsatornák thrillerein, az agresszióra építő számítógépes játékokon vagy a mindennapok rémtörténeteinek híradókbeli megelevenítésén edződött fiataljaink nem is járatlanok a szleng világában, legalább az idősebbek kedvéért talán nem is ártana egy kis okítás e tárgyban.

El kell ismernem, hogy a kísértés, hogy mondanivalómat ilyen irányba kanyarítsam, de ellenállok ennek, mert egészen más a célom. Nyelvünkől indulok ki, de nem azért, hogy ennek segítségével a világ szennyesét teregessem ki a magunk szennyesével együtt, hanem éppen ellenkezőleg, arról igyekszem beszélni, hogy anyanyelvünk a különféle kataklizmák, egyéni és közösségi tragédiák, sorsfordító események között is köszöni szépen, jól megvan; nem kell eltemetni.

Hogy erről írrok, ahhoz az ötletet Balázs Géza nyelvész kollégámnak köszönhetem, aki a *Nyelvünk és Kultúránk* című, negyedévenként megjelenő lap 2010. évi 3. számában *A magyar nyelv jövője* címmel írt egy figyelemre méltó tanulmányt. Ennek a dolgozatnak *Hogyan jön a nyelvhalál?* című fejezete fogott meg, annak az első bekezdése. Idézem is, némileg megrövidítve.

A nyelvhalál nem úgy következik be, hogy a nyelv fogja magát, és meghal. A nyelvhalált a nyelv fokozatos visszaszorulása előzi meg. Először a nyelv nyilvános, hivatalos használata szorul vissza. Az oktatásban először csak néhány iskolatípusban, néhány tantárgy esetében bukkan fel egy „fontosabb” vagy „sikeresebb” nyelv, majd ennek ará-

nya fokozatosan nő. A folyamat végén az adott nyelv már csak az alapiskolában és egyetlen tárgyként létezik. Esetleg tiltják is. A szakmákban, tudományokban már nem lehet használni a nyelvet, mert a szakmákat idegen nyelveken tanulták. Ezután a nyelv a baráti társaságokba, majd a családokba szorul vissza. A családban legtovább a nagymama és a nagyapapa beszéli. Még ezen a nyelven mondanak mesét az unokának, aki már többnyire egy más nyelven beszél a szüleivel. A gyermek már csak néhány dalt, mesét, állandósult szókapcsolatot ismer a nyelven. Még egész életében felismeri, de már nem használja. Gyerekei már csak hírből ismerik.

Remek ábrázolása a nyelvhalálnak, ugye? Határainkon kívül élő magyarjaink hátán alighanem futkos a hideg, amikor e sorokat olvassák, mivel a jellemzés számos mozzanatában magukra, saját környezetükre ismernek. De a magyar nyelv megőrzése, megmaradása esetében az államiság, azaz Magyarország megléte fontos, szerintem döntő tényező. Olyan tényező, amely még a határon kívüli magyarság életére is kihat, vagy legalábbis kihathat. Nálunk nem tudok olyan politikát elképzelni, amely a magyar nyelvet és kultúrát föladná. Ha pedig ebben igazam van, akkor nincs mitől félnünk. A magyar nyelv, amelyről jeles külföldiek is többnyire rendkívül elismerően nyilatkoznak, ellen tud állni a szükségszerű globalizáció okozta ártalmaknak. Kétségtelen, hogy töméntelen idegen hatás éri nyelvünket, de tévedés azt hinni, hogy ez mind ártó hatás. Igen, terjednek az angol nyelvű formák (*casting, cool, roadshow, shop*), a félig-meddig megmagyarosított, magyar toldalékokkal ellátott angol szavak (*becsekkol, bodyzik, shoppingol*), továbbá a tükörfordítások: *másság (otherness), árnyékkormány (shadow cabinet), költséghatékony (cost efficient)* stb. De – hadd mondjam így: cserében – terjed az idegennyelv-tudás, főleg az angol nyelv alapos ismerete, amely európai uniós korunkban és voltunkban nélkülözhetetlen.

Hogy miért nem kell félni a magyar nyelvet? Ennek indoklásául sok mindent említhetnék. Hogy nyelvünknek hatalmas öntisztulási ereje, képessége van. A más nyelvekből átvett sza-

vakat számtalanszor átlényegíti, a maga képére formálja, például úgy, hogy feloldja a szó eleji torlódást (*brat* > *barát*, *planta* > *palánta*, *sztol* > *asztal*). Átveszi az idegen szót, azután egy idő múlva más, a nyelv hangrendszeréhez, szerkezetéhez jobban igazodóval váltja fel (*stelázsi* > *polc*, *pertli* > *fűző*, *home page* > *honlap*). Hatalmas kreativitást mutat szóösszetételek alkotására (*azonosság tudat*, *drogfüggő*, *narancsbőr*, *zseblomás*). Stb.

Pár évtizede több szakembernek is feltűnt, hogy a valaha legtermékenyebbnek számító szóalkotásmódunk, a szóképzés visszaszorult, olyannyira, hogy számos képzőnk terméketlenné vált, azaz új szavak létrehozására már nem alkalmas. Erre a sorsra jutott egyebek között *-dos*, *-des*, *-dös* gyakorító képzőnk, amely számos szóval gazdagított bennünket (*szálldos*, *verdes*, *fogdos*, *bökdös*, *dugdós*), de azt, hogy *tanuldos*, *olvasdos*, *írdos*, már aligha mondhatjuk. Nos, újabban azt tapasztaljuk, hogy újra terjed, újra divat a szóképzés, amely a szókincs bővítésének rendkívül hathatós eszköze. A fiatalok körében mindennaposakká váltak a *-ci*, *-csi* és egyéb becéző képzőkkel alkotott olyan szavak, mint *dolcsi*, *japcsi*, *kopci*, *moci*, *pulcsi*, *ruci*, *vacsi*, *zacsi* stb. Újra életre kelt a nyelvújítók által alkotott *-da*, *-de* képző (*bútorda*, *gombócda*, *kukkolda*), jó néhány más képzővel együtt.

Ennek, vagyis a szóképzés újraéledésének szemléltetésére választottam ki a *rabosít* szót, azt, amelyik 2003-as kiadású értelmező szótárunkban még nincs benne, de mára már nagyon is hivatalos, nélkülözhetetlen szónak látszik. Egy levélíróm a közelmúltban már rá is kérdezett, ugyanis szerinte „az logikus, hogy *fény* > *fényes* > *fényesít*, de a *rab* mellett nincs *rabos* melléknevünk. Hogyan lesz belőle mégis *rabosít*?”

Megmondom, hogyan. Itt nem *-ít*, hanem *-sít* igeképzővel van dolgunk, amely már évszázadok óta él és hat nyelvünkben, íme, most is. Ez az *-ít* igeképző párja, amely elsősorban főnevekhez kapcsolódik. Ugyanúgy lett – és lehetett – a *rabból* *rabosít*, mint az *államból* *államosít*. Hozzávetőleges jelentése: 'valakit mint rabot vesznek nyilvántartásba, rabként kezelnek, s ennek megfelelően bánnak vele: előállításakor elveszik tőle,

amivel esetleg kárt tehet magában, bizonyos esetekben akár megbilincselik, fegyveres őrrel rendelnek ki mellé' stb.

Tehát – a becsapós címe ellenére – nem arról szól ez a fejezet, hogy íme, már a bűnözők országa lettünk, hiszen már a *rabosít* szót is meg kellett alkotnunk, hanem arról, hogy történetesen éppen ez a nemrég létrejött *rabosít* szó is nyelvünk önmegtartó képességének, kifejezőerejének, kreativitásának egyik bizonyítéka.

VISIBÁL

Szeged felé visz az intercity, s a kényelmes ülésen elterpeszkedve lapozgatom az utasok okítása/szórakoztatása végett több példányban is „kihelyezett” tetszetős kiadvány, a *Mix Magazin* legújabb számát. Éppen közismert embereknek egy karácsonyi szokásaikat, a karácsonynak hol, hogyan, kivel-mivel való eltöltését firtató körkérdésre adott feleleteit olvasgatom, amikor megakad a szemem egy szón. A Duna Televízió elnökének válaszából idézek néhány sort: „Amióta az eszemet tudom, nagy ünnep nálunk a karácsony. ... A szobát ellepik a haszontalan és hasznos ajándékok, felcicomázott pakkok, mert mindenki mindenkinek ad, de a felnőttek számára a legnagyobb élmény ezúttal a két új családtag *visibálós* álméklodása lesz.”

Visibálós! Milyen különleges, mégis kifejező szó! Szótáraink nem ismerik, de mégis teljesen nyilvánvaló, hogy a szóban forgó két kis unoka boldog visongására, visítózására, kiabálására utal vele a használója. A „kétéves Lackóficó és a kilenc hónapos, örökmozgó szépség, Luca” *visibál*, azaz visong, visít, kiabál, kiáltozik örömeiben. Bennem, a nyelvészben ugyanakkor az tudatosul egy pillanat alatt, hogy íme, egy aránylag ritka, de nagyon is beszédes szóalkotás módunk egyik érzékletes példájával találkoztunk, s egyúttal gazdagodtunk is általa. Ez a szóalkotás mód a *szóvegyülés*, amely azt a nyelvi folyamatot jelöli, amelyben két rokon vagy azonos ér-

telmű szó egyszerre nyomul a beszélő tudatába, ezért aztán kimondásukkor a két szó hangalakja összevegyül, egymásba fonódik. Első, pillanat szülte előfordulásakor ez voltaképpen úgynevezett hapax legomenon, egyszeri, egyedi forma, amely csupán a véletlennek köszönheti létét, de hogyha meg is ismétlődik, másnál is felbukkan, majd egyre többen élnek vele, akkor társadalmi érvényűvé válik, köznyelvünk teljes értékű szava lesz belőle.

Van ilyen szavunk, nem is egy. Ilyen például *csupasz* melléknevünk, amely a *csupa* és a *kopasz* keveredésének terméke, s amelynek több mint két évszázados múltja van nyelvünkben. Ilyen a *rémisztő*, amely a *rémítő* és az *ijesztő* szavak vegyülete, s szintén előfordult már a 18. század második felében is. Valamivel kevésbé ismert, de szótárainkban már szintén szereplő szó a kissé bizalmas, illetve kissé finomkodó hangulatú *csokréta*, amelynek két összetevője a *csokor* és a *bokréta*. A 19. század végétől kezdve vannak rá adataink. Ugyancsak a 19. századtól, de már annak első felétől kezdve él nyelvünkben a *zargat* ige, amely a *zavar* és a *kerget* vegyülésének köszönheti létét.

Külön bekezdést érdemel a *kutyagol* szó, amely szintén szóvegyülés útján jött létre, mégpedig a *kutya* és a *gyalogol* keveredésének „eredményeként”. Első adatunk a szóra 1833-ból való. Ez sajátos szóvegyülést mutat, mivel a *kutya* szóhoz a *gyalogol* végződése, a *-gol* rész kapcsolódott, minden valószínűség szerint tréfás jelleggel, azt igyekezve érzékeltetni, hogy valaki lógó nyelvvel, kutyaként caplatva, nehézkesen lépked. Ezt látszik igazolni az is, hogy Ballagi Mór 1873-ban megjelent nagy értelmező szótárában ezt a jelentését olvashatjuk a szónak: ‘kutya módjára gyalog megy, gyalogol’. De nem is csupán ennek a vegyülésnek a formailag sajátos volta miatt ítéltem úgy, hogy ez a szó külön bekezdésbe kívánkozik, hanem azért is, sőt főleg azért, mert ez a *-gol* szóvég voltaképpen képzőként vonódott el a *gyalogol* igéből, s bizonyos képzői funkciót be is töltött, illetve be is tölt. Nem *lovagol* szavunkra gondolok, mert az már évszázadokkal a *kutyagol* kialakulása előtt, a 15. század közepétől kezdve élt, s így nem tartozik ide,

hanem azokra a szavakra, amelyek a *kutyagol* ihletése nyomán jöttek létre! Elsősorban a *samaragol* szóra, amelyet már a *Magyar értelmező kéziszótárban* is megtalálunk 'szamáron lovagol' jelentésben, s annak jelzésével, hogy a szó szintén tréfás jellegű, hangulatú. És még két más, a *kutyagol*éhoz hasonló módon alakult szavunkról is tudok, bár ezek – nyilván ritkaságuk, alkalminak tűnő jellegük miatt – egyelőre nem szerepelnek szótárainkban, legalábbis az ismertebbekben. Egyikük a 'teveháton utazik' jelentésű, ugyancsak tréfás színezetű *tevegel*, másikuk a még ennél is ritkább *elefántogol*. Feltűnhet azonban, hogy e szavakban a képzőszerű szóvég funkciója más, mint a *kutyagol*éban. A *samaragol*, *tevegel*, *elefántogol* jelentése ugyanis: számaron, tevéen, elefánton ülve utazik, ám a *kutyagol* nem azt jelenti, hogy kutyaháton utazik, hanem azt, hogy kutyaként utazik, vagyis: lihegve gyalogol.

De menjünk tovább, ugyanis van még egy példám, amelyet szándékosan tettem felsorolásom végére. Ez az *ordibál*. Nem kétséges, hogy ez is szóvegyülés útján keletkezett, mégpedig a hangutánzó eredetű *ordít* és a szintén hangutánzó *kiabál* keveredéséből. Első adatunk a szóra 1890-ből való. A *Magyar Nyelvőr* című patinás folyóiratban olvashatták nagy- vagy dédapáink ezt az adatot a következőképpen: „egy kolozsvári ember mondta a beszéd hevében: *ordibál*.”

Milyen érdekes! Egy kolozsvári embertől származik az első adatunk az *ordibál*ra, s most, több mint 120 esztendővel később ugyancsak egy – legalábbis a Ki kicsoda? szerint – kolozsvári születésű személyiség egyik mondatából kerül szemünk elé a nyilván a *visít* és *kiabál* vegyüléséből keletkező *visibál*, illetőleg abból továbbképzett *visibálós* szó. Az *ordibál* már jó ideje köznyelvünk elismert szava. A *visibál* még nem az, mert egyelőre kevesen ismerik, de – talán részben azért is, mert itt szóba, sőt egy fejezet élére került – még az lehet. Én szurkolok neki.

